

A filozófiai gondolat fényénél

Százötven éve született Alexander Bernát

„Az, hogy éveimben bizonyos kerek számot értem, nem jelent nekem semmit, legfőleg azt, hogy éveim száma fogyott eggyel. Hogy mit végeztem eddig, nem szívesen nézem, mert úgy érzem, hogy még nem mondtam meg mindent, amit meg akarok mondani. Sőt épp most szinte válságos helyzetben érzem magam, mint aki most készül a reá nézve döntő szót kimondani. Befejezettnek se jó, se rossz értelemben nem érzem magamat. Minthogy a jubileumok igen gyakran zárópontot jelentenek, akaratlanul is idegenkedtem a gondolatától. Amily szívesen odaadom magamat valamely ügynek, oly nehezen adom oda a magam személyét célpontnak. Mégis egészen másként fordult a dolog, mint gondoltam. Tanítványaim hívtak és e hívásnak eleget tenni kötelességemnek tartottam. És nem is bántam meg. A zajért, mely ily alkalommal vele jár, s amelyet nem szeretek, bőven kárpótol a szeretet, melyet nagyon szeretek. Igen boldognak érzem magamat ebben a pillanatban. A megtiszteltetés

magaslatáról, ahová önök fölvittek engem, áttekinthetem működésemet, akarásomat, szándékaimat és bizonyos megnyugvást érzek.”¹

Az alkalom kivételes, az ünnepelt érezhetően elfogódott. A hatvanéves filozófust emlékkönyvvel köszöntik tanítványai, barátai és tisztelői, személye iránti „szeretetüket” és „ragaszkodásukat”, munkássága iránti „őszinte, igaz megbecsülésüket” kifejezve. Az emlékkönyv kétségtelenül impozáns vállalkozás. Ötven szerző tanulmánya szerepel benne: szerzők között a századelő megújuló filozófiájának minden fontos alakja jelen van, a tanulmányok közül pedig nem egy a magyar filozófiatörténeti kánon máig maradandó alkotásának számít. A kötetet az egyetem kupolatermében nyújtják át az ünnepeltnek, laudatiók kíséretében. Az ajándékot átvéve és az üdvözlő beszédekre felelve a filozófus köszönő választ rögtönöz. Válasza vallomás lesz, az életút és a munkásság alighanem legjelentősebb önreflexiója. Szenvedélyes tanárember, igazi mestere a szónak, önmagáról azonban nemigen szeret beszélni. Itt most, úgy érzi, mégis ezt kell tennie.

Pályájának csúcán van éppen, amit elérhetett, csaknem mindent elért már. A budapesti egyetem rendes tanára, az Akadémia levelező tagja, sikeres filozófiai kiadványsorozat szerkesztője, jeles filozófiai műfordító, ismert publicista, népszerű előadó. Nem egyetlen

csupán a többiek között: azokban az években a bölcelet alkotói és a bölcelet iránt érdeklődő szélesebb közönség számára egyaránt a filozófiai tudományosság első számú személyisége. Hogy megpezszdülnek a filozófiai intézmények; hogy a kultúra egészén belül önálló helyet nyer el a filozófia; hogy az alkotók és befogadók viszonyrendszerében megszületik a filozófiai élet; hogy kialakul a jelentős teljesítmények létrejöttéhez szükséges intézményes-szellemi háttér: mindez alighanem első renden az ő érdeme. A köszöntő beszédeket zavartan elhárító ünnepeltnek van mire szerénynek lennie.

Nem a sors kiválasztotta és az istenek kegyeltje pedig: pályájának minden sikeréért szigorúan meg kell megküzdenie. A zsidó kispolgárságból indul, a kiépülő szabadelvű rendszer teszi lehetővé az előrejutását. Kivételesen tehetséges és törekvő fiatalember: az érettségit magántanulóként letéve, már tizenhét évesen bölcsészhallgató, két szemesztert abszolválva pedig, professzora ösztönzésére, külföldön folytatja tanulmányait. Több mint hat évet tölt Nyugaton, csekélyke ösztöndíjban részesülve vagy éppen mindennemű anyagi támogatás nélkül Bécs, Berlin, Göttinga, Lipcse, Párizs, végül London egyetemét látogatja. A korszakban születik meg a filozófiatörténet modern tudománya és a korai, pozitivistikus neokantianizmus irányzata: ő is ezzel a kettős ösztönzéssel érkezik haza tehát. Termékeny szerző lévén hamar habilitál, ám egykori professzorának katedráját nem ő kapja meg: középiskolai tanári munkára kényszerül, más egyetemeken tanít. Már elműlik ötven esztendő, mire a budapesti bölcsészkar frissen alapított filozófiatörténeti tanszékét elfoglalhatja.

A születésnap ünnepség idején pályáivének majdnem a legtetejére ért el. Az akadémiai rendes tagság, a bölcsészkar dékáni tisztség, a Filozófiai Társaság elnöksége meg a társasági folyóirat szerkesztői pozíciója van már csupán előtte.

„A filozófiát, így gondolkodtunk, nem lehet kézikönyvekből megtanulni. *Le van az rakva ama nagy filozófusok műveiben, kik egy-egy korszak gondolkodását, egy nemzet szellemét, az emberi elme legfelsőbb aspirációit tolmácsolják. A mi e művekben össze van hordva, az közkinccse az emberiségnek, az minden nemzetnek a gazdagsága, melyből ha valamelyik nem merít, oktalanul és szükségtelenül maga magát károsítja. A magyar szellem pedig tényleg nem vette ki a részét az emberiség e közös vagyonából. A nagy filozófiai művek közül alig volt egy is, melyet élvezhető újabb fordítással magunkévá tettünk volna. Ezen a bajon akartunk a »Filozófiai Írók Tára« megindításával segíteni.»²*

Nagyszabású, életút-meghatározó programjának, a filozófia meghonosításának legjelentősebb programpontja alighanem ez. Ha egész életében semmi mást sem tesz, csak a *Filozófiai Írók Tára* köteteit tervezi, szervezi, fordítja és gondozza: a magyar filozófia történetébe akkor is föltétlenül beírja a nevét. A vállalkozás nem kevesebb mint négy évtizedet ível át: az előző század utolsó két, és az új század első két évtizedét. Összesen huszonkilenc mű jelenik meg a keretében: Platónról Arisztotelészen, Brunón, Descartes-on, Pascalon, Spinozán, Hume-on, Diderot-n és Kanton keresztül Schopenhauerig a filozófiatörténet megannyi klasszikusa.

A hatalmas munkát lényegében teljesen házivállalkozásban kezdi el és személyes ügyeként folytatja, kizárólag gyermekkori barátjára és hűséges szellemi társára, *Bánóczy József*re támaszkodva. Az Akadémiától kapott támogatás jobbára csupán erkölcsi s csak sokkal kisebb mértékben pénzügyi természetű: a vállalkozással együtt járó sokféle aprómunkát mindenestre egyáltalán nem tudja anyagilag honorálni. Kiválasztani a megfelelő művet, megtalálni hozzá a megfelelő fordítót vagy elkészíteni a fordítást, előszót, utószót, jegyzeteket írni hozzá, gondozni a szöveget, sajtó alá rendezni a kéziratot, megszerkeszteni a kötetet, ellenőrizni a korrektúrát: minden az ő dolga. Évtizedeken keresztül végzi ezt, jóformán ingyen, szembeszállva a szakma kezdti ellenségességével és a közönség kezdti érdektelenségével. Bizonyal olyasmi ez, amit csak a megszállottak lelkesedésével lehet csinálni.

A magyar filozófiai műnyelv egységesítését a „magyar filozófia” elengedhetetlen feltételének látja. Amikor elindul, a helyzet ez ügyben meglehetősen vigasztalan. A filozófia ma-

gyar nyelvű művelésének, természetesen, komoly tradíciója, az egységes filozófiai műnyelv megteremtésének több jelentős kísérlete van már. Az Apáczaival megkezdődő és a Kant- és Hegel-vitákkal kiteljesedő folyamat azonban még korántsem nyert megnyugtató befejezést. A filozófia magyar nyelve fejletlen, zürzavaros, anarchikus, nélkülözi a megállapodottságot, hiányoznak belőle az általánosan elfogadott terminusok. Meggyőződése szerint a bajokon elsősorban fordításokkal lehet segíteni. Az európai bölcsélet klasszikusainak műveit tolmácsolva, mondja, nem csupán a magyar irodalom korpusza gazdagodik: a magyar nyelv lehetőségei is kiteljesednek. A *Filozófiai Írók Tára*, bár szerepelnek benne eredeti művek is, első renden fordítássorozat. Fordításaiban kerüli a purizmust: az idegen terminusok magyarítását nem erőlteti, a magyar terminusokat csak fokozatosan javasolja bevezetni. A megoldás azonban lassan meggyőző sikert arat: az itteni fordítások alapvető szerepet játszanak a magyar filozófiai műnyelv megszilárdulásában.

A magyar filozófiai élet megteremtése: így talán túlzónak és fellengzősnek hangzó törekvés. Ő pedig, mindenesetre, úgy tűnik, nem kevesebbet szeretne. Indulása idején, kétségkívül, nincs filozófiai élet. Többé-kevésbé megszilárdult intézmények, jelesebb vagy kevésbé jeles teljesítmények persze vannak: a filozófiatudomány része az akadémiai diszciplínák rendszerének, a filozófia szerepel a bölcsészképzés tárgyai között, a könyvkiadásban jelennek meg filozófiai munkák. Filozófiai élet azonban nincs. A filozófiai élet viszonyrendszer: alkotók és befogadók, a műveket alkotó filozófiai elit és a művek iránt érdeklődő közönség kölcsönös kapcsolata. A fordítássorozat valóban nem csupán a művek alkotását ösztönzi: a művekre kíváncsi olvasóközönséget is kineveli. Kiadása során szerkesztője tudatosan váltogatja a populárisabb és ezoterikusabb műveket, a régebbi és újabb klasszikusokat, ravaszul megteremtve és kielégítve a filozófia szükségletét. A kísérlet nem is remélt sikerrel jár. A *Filozófiai Írók Tára* igazi sikersorozattá válik: kötetiből mindegyre újabb kiadásokat kell sajtó alá rendezni. A megteremtett és kielégített filozófiai szükséglet, a kinevelt olvasóközönség nyomán pedig létrejön maga a filozófiai élet.

„A philosophia mint tudomány, mindig elülről kezdődik, mert a philosophia mint az elme szükséglete is mindig újból keletkezik a szemlélődő lélekben. A specialis tudományok olyanok, mint az igen magas hegyek, csúcsuk elvész a tövüknél állónak tekintete elől, nagyon fárasztó utak vezetnek föl a magasba, vezető nélkül nem lehet eligazodni rajtok. A philosophia olyan, mint a véghetetlen tenger, rejtélyessége az első pillanatra nyilvánvaló, járnai rajta kalauz nélkül még nehezebb, de legalább nyitva látszik előttünk egész mérhetlenségében.”³

Hatása alighanem jelentékenyebb, mint teljesítménye. A hatása óriási, a teljesítménye tiszteletre méltó, de nem igazán mély és nem igazán eredeti. Ha az intézményteremtőt nézzük, a korszakban, sőt talán a magyar filozófiatörténeti folyamat egészében nincs nála jelentékenyebb személyiség. Ha a filozófusra tekintünk, talán a korszakban, pályatársai és tanítványai között is akadnak nála mélyebb és eredetibb gondolkodók. Ő elsősorban közvetítő: a bölcsélet különféle európai hagyományainak meghonosítója. Terjedelmileg hatalmas és tematikailag sokágú életművét a jó értelemben vett ismeretterjesztés nemes pátozsa hatja át. Kiterjedt műveltséganyagát olyan kincsnek tekinti, amelyet meg kell osztania nemzetével. Nem kíván saját rendszert alkotni: a bölcsélet nagy rendszereivel szeretné megismertetni közönségét.

Ahogy minden nemzedéktársára, indulásakor órá is két irány hat a legerősebben: a pozitívizmus és a neokantianizmus. Ahogy azonban nemzedéktársai közül csupán kevesen, ő mindvégig megőrzi mindkét irány erős befolyását. A filozófia tudásszintetizáló feladatának pozitívista meggyőződése és transzcendentális feladatának (neo)kantianus fölfogása: mindkettő olyasmi, ami egész pályafutását végigkíséri. Hatalmas életművében számos filozófia-meghatározásra akadunk, a filozófia fogalmára és fejlődésére vonatkozó nézeteit azonban legkoherensebb formában akadémiai székfoglaló előadásának bevezető fejezeteiben foglalja össze.

A filozófia fogalma? A filozófia a racionális megismerés eszköze. Akkor jön létre, amikor a racionális gondolkodás elvállik a mítoszok „képeket alkotó phantasiájától”. Az a kérdés azonban, valóban tudomány-e. A tudománynak, ugye, szükségképp önálló tárgya és saját módszere van. A filozófiának pedig, látszólag, se önálló tárgya, se saját módszere. Módszer? Amiket sajátos filozófiai módszereknek nevezünk, valójában nem azok. Nem jelentenek mindenki által elsajátítható és alkalmazható eljárásokat, ráadásul a velük elért eredmények sem nevezhetők megbízhatónak. Tárty? Valamikor, az antikvitás idején a tudás egészét filozófiának nevezték, azóta azonban egyre több és több tudásterület szakad ki belőle, önálló tudományként nyerve el autonómiáját. A filozófia története: önnön tárgya összeszűkülésének története. Ha se saját módszere, se önálló tárgya, mi hát a filozófia? A filozófia, hangzik a válasz, az egyes tudományok közötti összekötő kapocs. Nem rendszeres tudomány: az emberi tudás összefoglalása és rendszerezése. A filozófia: a tudományok tudománya, a tudás, az igazság a maga egészében.

A filozófia fejlődése? A tudományok fejlődnek, ha a filozófia tudomány, neki is fejlődnie kell tehát. Márpedig, szemben a tudományokkal, a filozófia látszólag nem fejlődik. A tudománytörténet: a folyamatos fejlődés története, benne minden következő az előzőre támaszkodva folytatja a munkát. A filozófiatörténet: a folytonos újrakezdés története, benne mindig mindenki előlről kezd mindent. A fejlődés azonban nem csupán hozzáadás útján történő növekedés: szerves folyamat is. Így, a szerves szerves fejlődés értelmében a filozófia is fejlődik. Fejlődését négy tényező határozza meg: a vallás, a tudomány, a közműveltség és az igazságkeresés. A vallás szüli a filozófiát, de nem ő neveli föl: a filozófia emancipálódik tőle, szembefordul vele, ha mindvégig hatnak is egymásra. A tudományok a filozófiából válnak ki, ám a filozófia máig függ tőlük: éppen az ő eredményeiket foglalja ugyanis egységbe. A közműveltség, a korszellem emberi lelkekben kifejeződő megnyilvánulása ugyancsak hat a filozófiára: a filozófia éppen a közműveltség tudatossá lett kifejeződése. Az igazságkeresés végül a negyedik hatótényező: a filozófia története voltaképp az emberi tudásnak az igazsághoz való végtelen közeledését írja le.

„Az egyén kiválósága abban nyilvánul, hogy kora gondolatait világosabban gondolja, érzéseit erősebben tapasztalja, szükségleteit inkább érzi. Éppen korszerűségében mutatkozik lángesze. Nem tudok se nagy festőt, se nagy költőt, se nagy filozófust vagy államférfiut, ki nem korának embere, prófétája, tolmácsa, vezére lett volna.”⁴

Kiváló, irodalmi színvonalú portretista. Sajátképpeni műfajának éppen a bölceleti és irodalmi személyiségeket egyszerre bölceleti és irodalmi eszközökkel megjelenítő portréesszé tekinthető. Nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll ez gondolkodói beállítottságával és főlvállalt szerepével. Gondolkodói beállítottsága a közvetítőé, főlvállalt szerepe a tanaré: a közvetítő-tanárnak pedig mások gondolatait és műveit kell megjelenítenie. Ő pontosan ezt teszi, fáradhatatlanul és kitűnően. Remek érzéke van hozzá, hogy a gondolat és a mű mögött fölvillantsa a gondolat és a mű születését, bemutassa a gondolkodót és a művészt is. Képes rá, hogy jóformán belebújék más személyiségébe: mintegy az ő fejével gondolkodva, újjáalkossa a gondolatot és a művet.

Valamennyi portréját itt nem vehetjük számba. Halála után összegyűjtött portréesszéinek kötetében szerepel írás Michelangelóról, Rousseau-ról, Taine-ról, Eötvösről, Petőfiről, Jókairól, Mikszáthról. Négy alakról azonban feltétlen meg kell emlékeznünk: Kantról, Spinozáról, Shakespeare-ról és Madáchról. Kant a pályakezdet, Spinoza a pályazárás kiemelkedő szereplője, Shakespeare és Madách végigkíséri egész munkásságát.

Noha semmiképp sem ortodox neokantianus, meghatározó szerepet vállal a hazai Kant-recepcióban. Lipcsében megvédett doktori értekezését *A tiszta és kritikája* legbonyolultabb fejezetének, a kategóriák transzcendentális dedukciójának szenteli. Kant-életrajza — ennek sajnos csupán első kötete készül el — a legelső modern magyar filozófiatörténeti monográfia. Kant-fordításaival alapvetően járul hozzá a magyar filozófiai műnyelv megszilárdításához. Hogy idősödő férfiként mind többször fordul Spinoza felé, valószínűleg a

zsidó identitás hatását kell észrevennünk mögötte. A zsidó származású, és zsidó vallásút kifejezett nyomás ellenére is megőrző professzort minden bizonnyal a hitközségéből kitaszított zsidó gondolkodó kezdi érdekelni Spinozában. Szentel neki német nyelvű monográfiát, magyar nyelvű életrajzot, német és magyar nyelven egyaránt megjelent tanulmányt, *Balogh Árminal* együtt lefordítja a spinozai *Etikát*.

Shakespeare: érdeklődésének mindegyre megújuló tárgya. Nem szakmabeli irodalomtörténész, mégis fáradhatatlan ápolója a magyar Shakespeare-kultusznak: a Kísfaludy Társaságban Shakespeare-bizottságot hoz létre, a *Magyar Shakespeare-tár* szerkesztője, Shakespeare-matinék szervezője. Számos előadás és tanulmány mellett két önálló kötetet is szentel Shakespeare-nek: egy átfogó életrajzot és egy *Hamlet*-monográfiát. A pályáját végigkísérő másik írófejedelem Madách. *Az ember tragédiájának* filozófiai költeménye, a maga monumentalitásával és minden történést a történelem egészére vonatkozó történetfilozófiájával, a nem létező hazai filozófiai hagyományt pótló jelentőségű műve emelkedik a szemében. Beszél az íróról előadásban, ír róla újságcikket, tanulmányt, portréesszét, a főmű szövegét kommentált kiadásban bocsátja közre.

Kantról, Spinozáról, Shakespeare-ről és Madáchról beszélve, legjobb lapjain képes velünk elhiteni, hogy maga Kant, Spinoza, Shakespeare vagy Madách beszél hozzánk.

„De minden korszaknak megvan a maga speciális feladata minden nemzet körében. Mi magyarok is jártuk a hagyományok iskoláját és el iparkodtunk igazodni a nagy világban. Most azt a feladatot sem szabad mellőznünk, melyre eddig a sors kevés alkalmat adott, hogy saját lelkünkbe mélyedjünk és a magunk sajátosságát a filozófiai gondolat fényénél fölismerjük, megerősítsük és a kulturái élet nagy közösségében érvényesítsük.”⁵

A „nemzeti filozófia” kérdése: bölcséleti munkássága legfontosabb gondolatainak egyike. Nem csupán mély elkötelezettje a filozófia meghonosításának, a „magyar filozófia” megeremésének. Nemzet és filozófia viszonyának problémáját, „nemzeti filozófia” és „magyar filozófia” kérdését többször is önálló reflexió tárgyává teszi. A két legjelentősebb dokumentum itt, figyelemre méltó módon, pályafutásának két kiemelkedő pillanatában fogalmazott írása: az akadémiai székfoglaló előadás és az *Athenaeumbeli* programtanulmány. Életútján két fontos pontján — amikor már meglelt emberként akadémikussá választják, s amikor immár idős tudósként átveheti a Filozófiai Társaság folyóiratának szerkesztését — úgy érzi tehát, hogy az egész tevékenységét meghatározó gondolatokat kell tematizálnia. A két dokumentumból világosan kirajzolódik a nemzetéről, a „nemzeti filozófiáról” és a „magyar filozófiáról” vallott fölfogása egyaránt.

Nemzetfölfogásának két fogalom a tengelye: a „néplélek” és a „nemzeti szellem” fogalma. A „néplélek”, mondja, a konstans alap, a „nemzeti szellem” a változó fölépítmény. A „néplélek” kvázi „természetrizai” fogalom: a nép szellemi tulajdonságainak és viszonyainak foglalatja. Természeti tényezők, az éghajlat, a talajviszonyok, az eredeti foglalkozás nyomán alakul ki. Minthogy a nagy tömegeket a fölsőbb kultúra alig érinti, évszázadok folyamán is csupán keveset változik, így viszonylag állandó tényezőnek tekinthető. A „nemzeti szellem” kultúrtörténeti fogalom: a „néplélekből” kihajtott szellemi tartalmaknak és viszonyoknak a foglalatja. Elemei az emberi lelkek, a köztük lévő viszonyok első formája a nyelv, melyet a ráépülő szokások és intézmények követnek. Nem kész jelenség: folytonos alakulásban van. A „néplélek”: a forma, a tehetség, az erő; a „nemzeti szellem”: a tartalom, a megformált műalkotás, az erő produktuma. A „néplélek” befolyásolja a „nemzeti szellemet”, de nem határozza meg: a „nemzeti szellem” fejlődéséhez más tényezők is hozzájárulnak. A „néplélek” szoros antropológiai egységgé fűzi össze a népet, a „nemzeti szellem” csupán lazább köteléket képez. A politika, a vallás, a műveltség nemcsak szellemi egységet teremthet a nemzetben: a különbségeket is gerjesztheti. A különböző „nemzeti szellemek” nem állnak harcban egymással: kiegészítik egymást, valamennyien az emberiség közös kultúrkinéséből merítve. Csak a görög kultúra tisztán autochton, azóta viszont nem lehet immár szó érintetlen „nemzeti szellemekről”. A nemzetek — népük lelkétől befolyásolva

ugyan — a világ kulturális örökségén osztoznak, és ahhoz járulnak hozzá. Nemzeti és egyetemes között nincs hát ellentmondás. A nagy alkotás csak nemzetiként lehet nagyvá, a nagy nemzeti alkotás egyben egyetemesen érvényes azonban.

A „nemzeti filozófia” fogalmát a „néplélek” és a „nemzeti szellem” fogalmából kiindulva bontja ki. Egyetlen filozófia létezik csupán, amelyben maradéktalanul érvényesül a nemzeti jelleg: a görög filozófia. A görög filozófia igazi nemzeti filozófia: amit a görög szellem átélt, a görög filozófia gondolatokba foglalta. Egyetlen más filozófia sem teljesen autochton nemzeti filozófia azonban: minden más filozófia alapja ugyanis egyrészt a görög bölcsélet, másrészt a kereszténység egyetemes szellemi tényezője. Az újkori filozófiákban nem könnyű hát kimutatni a nemzeti elem szerepét. A közelebbi vizsgálódás azonban, úgy mond, azt mutatja, egy-egy nemzet filozófiájában a „néplélek” és a „nemzeti szellem” egyaránt kifejezést nyer. A „néplélek” a tudományon, illetve a tudományt meghatározó problémákon keresztül hatol be a „nemzeti filozófiába”. Hogy hol mi válik problémává, s így mi eredményez tudományt: az adott nemzet népének lelke magyarázza. Németország, például, a spekulatív matematika, az absztrakt tudományként formulázott esztétika, a természet-tudomány eltévelyedését jelentő természetfilozófia hazája. Franciaország: a szerves élet magyarázóelvét adó evolúcióelmélet szülőhelye. Anglia: a nemzetgazdaságtan, a tapasztalati lélektan, a tapasztalati szociológia meg a gyakorlati etika otthona. A „nemzeti szellem” ellenben a nemzet reprezentatív filozófusaiban jut kifejeződésre. Bruno például, mondja, az olasz, Descartes a francia, Hume az angol, Kant a német szellem reprezentatív filozófusa. Bruno: a „leggörgebb” modern filozófus, a természethez való költői vonzódás képviselője. Descartes: az emberi elme autonómiájának megfogalmazója. Hume: a gyakorlati szellem metafizikaellenességének kifejezője. Kant: az elme legbelsőbb alkatának fáradhatatlan vizsgálója.

A „magyar filozófia” meghatározásához a „nemzeti filozófia” továbbgondolása nyomán érkezik el. A magyar gondolkodástörténetben, úgy mond, meg kell különböztetnünk az átlagos filozófiai gondolkodást és a jelentős filozófiai teljesítményt. A filozófiai gondolkodás természetes és szükséges fázisa a gondolkodásnak: a magyar szellemtől sem idegen tehát. A jelentős filozófiai teljesítmény hiányának társadalomtörténeti okai vannak: az önálló nagy bölcsélet akadály, végső soron, a megkésett nemzetfejlődés. A magyar filozófiatörténet főbb alakjain végigtekintve megfogalmazhatók a „magyar filozófiai észjárás” körvonalai. A magyar filozófiától eszerint idegen a skolasztika dogmatizmusa — szabadságszeretünk óv meg tőle —, nem ver gyökeret benne a materializmus — sem angol utilitarista, sem francia mechanikus, sem német természettudományos formájában —, nem honos benne a szkepticizmus — a „fáradt” elmék és korszakok filozófiája —, hiányzik belőle a misztika — az „alaktalan magábamélyedés” és a „sápadt fényű intuíciók” bölcsellete. A negatív megállapítások írják körül a pozitív fölfogást. A magyar szellem eszerint a francia, az angol és a német szellem között foglal helyet: „bizik a gondolatban”, mint a német, „szereti a világosságot”, mint a francia, a „realitást”, mint az angol. A német idealizmust egyrészt „világossági szükségletével”, másrészt „valóságszeretetével” korrigálja tehát. Descartes *Discours*ában leírt híres — a könyvtartudománytól a világ nagy könyvén át a belső világ fölfedezéséig ívelő — fejlődésút, fejeződik be a gondolatmenet, a bölcsellettörténet elmúlt századainak nagy szakaszait is leírja: a középkori könyvtartudományt a reneszánszban a világ nagy könyvének föltárása követi, hogy Kanttal végül önmagára eszméljen a „belső mikrokozmosz”. A magyar filozófiának is ezen a fejlődésúton kell végigmennie tehát.

„A művészet világa letéteményese azoknak az erőknél, melyek erőnket gyarapítják, valókat megúják és emelik. Itt áll előttünk, nagy csodaként, hihetetlenül változóan és változóan, évezredek fejlődésében, beláthatatlan sokaságával a formáknak és irányoknak. Van-e benne egység, összhang? Van-e fejlődésében rend, törvényszerűség? Miképp jött létre? Hogyan tett szert arra az erőre, mellyel ránk hat? Mely tulajdonságainak köszöni erejét?”⁶

Az életmű súlypontját, mennyiségileg tekintve, bizonyosan a művészetfilozófia-esztétika és az irodalomesztétika adja. Még berlini egyetemistaként az esztétikai elemzés lélektani föltételeiről tart fölolvast a bölcsészeti egyletben; legelső publikációinak egyike, a liberálnacionalizmus fiatal nemzedékének lapjában megjelent dolgozata a *Faustot* és *Az ember tragédiáját* veti össze; számtalan hosszabb-rövidebb esztétikai-irodalomtörténeti tanulmánya sorában ír művészetbölcséleti dialógust, művészetpedagógiai összefoglalást, Shakespeare-monográfiát, önálló könyvnyi Hamlet-elemzést, Madách-esszét, nehezen fölmérhető számú művészet- és színikritikát. Gyakori utazásai alkalmával szenvedélyes múzeumlátogató: esztétikai fölfogásának a művészetfilozófia hagyománya mellett egyenrangú forrását képezik a Louvre-ban és a National Gallery-ben, az Uffiziben és a Pittiben látottak. A műalkotásokkal való találkozás számára nem egyszerűen társasági alkalom: valódi egzisztenciális élmény, a műalkotások értelmezése pedig nem szimpla rutinfeladat: bölcséleti belátások megszületését segítő tapasztalat földolgozása.

A művészetet a miméziselmélet tradíciójának megfelelően utánzásként fogja föl. A művészet, mondja, utánozza a természetet, de egyben túl is lép rajta. Hogy megszülessen, két tényező kell hozzá: a fantázia és az élet. A fantázia: minden művészet közös alapja, a fantázia objektívalása: minden művészet közös elve. A fantázia, az alkotó képzelet a valóságból veszi anyagát, ám azt átalakítva valami újat hoz létre. Segítségével lehet túllépni a természetben, s eljutni a belső igazságig és a lényegig: a művészetig tehát. Az élet egyrészt a valóság jelenségeit, másrészt a valóság jelenségeinek ismeretét jelenti. A művészet kettős értelemben is az élet utánzása: életet ábrázol és saját élete van. A természetben „tisztátlanul” és „zavarosan” jelentkező élet a művészetben „tisztá” és „elvont” alakjában jelenik meg előttünk. A fantázia és élet kettősségében megragadott utánzáselmélet összességében képes túllépni a naturalisztikus természetmásolás korlátain: a művészi valóságábrázolás a subjektumnak nagyobb szerepet szánó elméletét eredményezi.

E művészetelmélet bázisán a századforduló művészetének modern tendenciáit elutasító, a kortársi akadémizmushoz közel álló művészetkritikai munkásság bontakozik ki. A kritikusnak a modern művészet jelenségeiről szinte kizárólag bíráló véleménye van. A modern művészet a fölfogásában üresen artistikus, nehezen érthető és öncélúan érzi. Az üres artistikum technikai ügyeskedéssel és tartalmatlan virtuozitással fedi el a művészi invenció hiányát: a nehéz érthetőséget a világosság lebecsülése és a mélység hamis látszatának igyekezete eredményezi; az öncélú érzékiség a drasztikus hatások kergetésében és a szexualitás szemérmetlen kitergetésében nyilvánul meg. Mindezekkel szemben az igazi művészetnek harmóniát kell sugározni. A harmónia, úgymond, az esztétika csúcspogalma: a műalkotásokat szemlélve az élet harmóniájának érzése kell, hogy elfogjon bennünket.

„A filozófiai gondolat abban különbözik más gondolatoktól, hogy a szellemi élet egészére irányul, az egész szellemi életet öntudatossá és ezzel magáról biztossá, energikussá, céltudatossá teszi. A filozófiai gondolat középponti tűz, mely mindenfelé erőt áraszt és középponti nap, mely az egész szellemi életre világosságot vet.”⁷

Sok egyéb intézményes szerepe mellett a tizes évek második felében a Filozófiai Társaság elnöke, s a társaság folyóiratának, az *Athenaeum*nak a szerkesztője. Mindkét funkcióját új lehetőségnek tekinti, hogy folytassa azt, amit elkezdett: a filozófiai tudományosság hazai terjesztését és népszerűsítését. Tevékenysége nyomán mindkét fórum megújul és jeles korszakába lép.

A társaság a század első esztendejében alakul meg, s jó ideig voltaképp nem egyéb bölcséleti érdeklődésű tanáremberek önképzőkörénél. Létrehozói egyértelműen kritikai szándékkal lépnek föl: a hivatalos, akadémiai-egyetemi intézményrendszert ugyanis szűknek és elidegenedettnek érzik. Szűknek, amennyiben nem nyújt teret a filozófiával foglalkozók másodvonala — elsősorban a némi publikációs tevékenységet már maguk mögött tudó középiskolai tanárok — számára, és elidegenedettnek, amennyiben képtelen valódi hatást

gyakorolni a tág értelemben vett szellemi élet egészére. A filozófiai status quo megtörése és a filozófia kulturális hatásának kiterjesztése azonban, hasztalan a törekvés, nem sikerül. A társaság jó szándékú és lelkes dilettánsok fóruma marad.

Az *Athenaeum* még az előző század kilencvenes éveinek elején indul, s mindaddig fáradt és dogmatikusan szerkesztett közlönynek számít. Voltaképp az akadémia „bölcseleti és államtudományi folyóirata”, szerény képességű alapító szerkesztője a pozitívizmus fórumának szánja. Tematikailag túlságosan nyitott, irányzatilag túlságosan zárt koncepciót tükröző lap lesz tehát: a filozófiai cikkeken kívül mindenféle államtudományi-kulturális ismeretterjesztő közleménnyel, a filozófiai rovatban meg a pozitívizmus monopóliumával-hegemóniájával. A századforduló filozófiája hiába lesz hát izgalmas, a bemutatására rendelt orgánium képtelen visszatükrözni ezeket az izgalmakat. Megfáradt, színvonalatlan, életidegen, lassú és unalmas lap marad.

Amint kézbe veszi őket, a társaságot is, az *Athenaeumot* is jelentősen átformálja. A változtatások legfontosabbja a két fórum egyesítése. A társaságot átvéve megszünteti annak korábbi közlönyét, s — minthogy az akadémia lemond róla — az *Athenaeumot* teszi meg társasági lappá. Irányításával az intézményes status quo ellen szervezett társaság maga is az intézményes status quo részévé válik, és a filozófiai tudományosság kulturális terjesztésének kitünő fórumává emelkedik. Szerkesztésében pedig az *Athenaeum* első fénykorát éri meg, több kiemelkedő bölcseleti produkcióval, megbízható tudású második vonallal, a kortársi áramlatok gyors recepciójával, a bölcseleti irányok pluralizmusával, figyelemre méltó műfaji gazdagsággal. A szerkesztői változtatások között formaiak és tartalmiak egyaránt vannak. A formai változtatások lényege a lap folyóiratszerűbb alakítása: gyakoribbá válik a megjelenés, rövidülnek a közlemények, új rovatok indulnak. A tartalmi változtatások lényege a szerkesztői koncepció gyökeres fordulata: a korábbi, tematikailag nyitott és irányzatilag zárt koncepció helyett új, tematikailag zárt és irányzatilag nyitott koncepció érvényesítése. Az új szerkesztő tehát, egyrészt, par excellence filozófiai folyóirattá alakítja a lapot, megszüntetvén az államtudományi meg a kulturális publikációkat. A filozófiai közlemények tekintetében pedig, másrészt, nem végez irányzatos szelekciót, a folyóiratot nem tekinti tehát valamilyen filozófiai irányzat kizárólagos közlönyének. Tágkeblű, nyitott, értékorientált program lesz ez. Kidolgozja arra törekszik, hogy a korszak minden lényeges iránya és fontos szerzője hangot kapjon a folyóirat hasábjain.

És valóban így történik. A tizes évek második felének *Athenaeuma* tényleg a korszak teljesítményeinek hű tükrévé válik. Irányzatok? Itt van minden, ami a — pozitívizmus hegemóniájának századfordulós megszüntével kialakuló — antipozitivistá „újidealizmus” áramlatai közül lényeges. A neokantiánus és életfilozófiai irányok különféle változataival, a bolzanói logikával, a meinongi tárgyelmelettel, a husserli fenomenológiával. Szerzők? Hasonlóképp itt van mindenki, aki az „újidealizmus” áramlatainak recepciójában igazán eredetű alkot. A lapban legalább pusztumusz megjelenő értékfilozófus *Böhm Károly*tal, a pozitivistá korszaka után és logikai idealista korszaka előtt lévő *Pauler Ákossal*, a kantiánus esztétikáján dolgozó fiatal *Lukács Györggyel*.

A korszak nem csupán hősünknek jelentős korszaka: az általa irányított filozófiai fórumoknak is.

„Igaz ugyan, hogy lelki életünk legközelebb áll hozzánk, és semmiről oly közvetlen ismeretünk nem lehet, mint arról, mi történik belseinkben, fájdalmainkról, emlékeinkről, stb.: de ebből nem következik, hogy ami így legközelebb esik hozzánk, azt gondosan szemügyre is vesszük, tudományos kutatás tárgyává tesszük. Sőt több fontos ok működik közre, hogy a tudományos gondolkodás során erre a legközelebb fekvőre legkésőbb kerüljön sor.”⁸

Szülei orvosnak szánják: a korszakban az ő társadalmi rétegéhez tartozók számára ez látszik a főemelkedés egyetlen reális útjának. A fiút ugyan hamar a bölcelet és a szel-lemtudományok ragadják magukkal, természettudományos érdeklődését azonban pályafutása során mindvégig megőrzi. Nyugati tanulmányútja idején — filozófiai tanulmányai kiegészítéseként — természettudományos diszciplinákat is tanulmányoz. Bécsben az első

egyetemi év után az orvosi fakultásra iratkozik be — legkedvesebb tárgyának az elméleti anatómiát mondja —, tanul kémiai, Berlinben a korszak legjelesebb természettudósainál hallgat elméleti fizikát, optikát és antropológiát, Göttingában a fizikai és optikai tanulmányainak folytatása mellett az agyvelő bonctanával és szövettannal foglalkozó kurzust vesz föl, Lipcsében letett doktori szigorlatának — a filozófia főtárgya mellett — a matematika és a fizika lesz a mellék tárgya.

Természettudományi ismereteit főként pszichológiai munkásságában tudja majd felhasználni. A pszichológia bölcsletről történő kiválásának és szaktudományi önállósodásának korabeli folyamatát nem csupán megfigyelőként szemléli: tevékenyen közreműködik benne. Filozófus, aki azonban meggyőződéses támogatója az új diszciplína autonómiájának.

Az autonómia megteremtése, a „sajátosan lelki” megtalálása a számára kettős követelményt jelent: hogy az új tudomány egyszerre szakadjon el a természettudományoktól, és egyszerre maradjon velük kapcsolatban. A felfogásában tehát a pszichológiát nem meghatározzák, hanem megalapozzák a természettudományok. Egyfelől tehát következetesen antiredukcionista programot érvényesít. A természettudományos módszerű pszichológia tévúton jár: a sajátosan lelki jelenségekre a tőlük teljességgel idegen fizikai kategóriákat próbálja meg rákényszeríteni. Ezzel, mondja, a belsőt a külső analógiájára akarja fölfogni: ahogy az istenek képét saját szellemünk mására, úgy saját szellemünk képét a testi dolgok mására teremti meg. Másfelől ugyanakkor kiemelkedően fontosnak tekinti a lélektan folyamatok anatómiai és fiziológiai alapjait, a lelki élet egészét pedig biológiai alapokon organikus funkcióként fogja föl. Az atomisztikus lélektan kortársi irányzataival vitatkozva pszichológiai összefoglalásában a lelki élet egészét egyetlen organikus egységként ábrázolja. Ebben az organiztikus egységben megtalálja a helyét a pszichikum gondolati, akaratú és érzelmi faktora egyaránt. Gondolat és akarat nem állnak szemben egymással: ugyanannak a folyamatnak a két fázisát képezik. Mindkettőben az önfenntartásra irányuló energia munkája mutatkozik meg: a gondolkodásban tudatára jut önmagának, az akaratban cselekvési formát ölt. Az érzelem végül nem más, mint a két előbbi fázist kísérő szubjektív korrelátum.

A pszichikum organiztikus egység-konceptiójának bázisáról éles bírálatot gyakorol a századelő két népszerű fogalma: a freudi „tudattalan” és a bergsoni „intuáció” fölött. A freudi „tudattalannak” a tudattal szembeállított fogalma, úgy mond, a világos ésszerűség elleni és a sötét misztika melletti állásfoglalás veszélyével fenyeget. A tudatos és a tudattalan között nincs éles határvonal. A tudat különböző megnyilvánulásai mindössze intenzitásukban különböznek, a tudattalan ilyenformán csupán a tudatos szélső határának tekinthető. A bergsoni „intuíciónak” a racionális gondolkodással szembehelyezett fogalma hasonlóképp az irracionális elött nyit utat. Az „intuáció” nem valamiféle önálló öserő. Megértésének kulcsát a gondolkodás és nyelv viszonya szolgáltatja: voltaképp nem egyéb, mint a gondolkodás nyelv előtti stádiuma. Nem a kiváltságosok misztikus adottsága: az ember általános képessége.

„Mondják, hogy tanításom és írásom világos és érthető. Ezt is tanítványaimnak köszönöm, annak, hogy másoknak világossá akarom tenni, amit gondolok. A világosság utáni nagy vágyakozásomat tanítói ösztönömből származtatom. Mindig előttem jár az a nagy felelősség, mely a tanítói hivatással együtt jár. Mindig áhítattal nézem az ifjú arcokat, melyeken a várakozás kifejezése ül. Ezeknek esetleg egész fejlődése azon a benyomáson dűl el, melyet előadásom tesz rájuk. Mindig egynek érzem magam az audítóriumommal. Az óra végén szinte pontosan tudom, világos voltam-e, meggyőző, a feladatnak némileg megfelelő. Innét származik azután a továbbfejlődés csirája. A következő előadásban vagy a következő évben csodálkozva veszem észre, hogy jobban fogom meg a dolgot, hogy haladtam.”⁹

A filozófus, filozófiatörténész, pszichológus, esztéta-irodalmár, esszéista-publicista, fordító és szerkesztő: minden szerepében, tevékenységében és diszciplinájában elsősorban is tanár. Bármelyik funkciójában lép is föl, bármivel foglalkozik is, és bármilyen tudo-

mányt úz is éppen: mindig tanít. Ismeretet ad át tehát az érdeklődő közönségnek. A tanítás: életét meghatározó és pályáját végigkísérő hatalmas szenvedély. Tanítva tanul: tudását, belátását, gondolatát azonnal szeretné másokkal is közölni, a maga által megismertett azonnal szeretné másokkal is megismertetni, hogy a közlés és a megismertetés segítségével ő maga is mindent még inkább birtokba vegyen. Vallomásában elárulja, minden más munkásság csak fogyasztja az erőt: egyedül a tanítás növeli.

Tízéves, amikor tanítani kezdi egyik barátját, tizenhárom, amikor igazgatója korrepetálásra hozzá küldi egyik diáktársát. Egyetemista korában már tudatosan figyelemmel kíséri professzorainak pedagógiai megoldásait. Idegenben töltött éveit lezárva előbb középiskolai irodalomtanár, majd a Színiakadémián dramaturgiát, a Műegyetemen esztétikát és művelődéstörténetet tanít, hogy végül a bölcsészkar professzoraként filozófiatörténetet és filozófiai propedeutikát adjon elő. Igazi sztárelőadó: kurzusait gyakran az egyetem nagy kupolatermében kell tartania, péntek délelőtti szabadegyetemi előadásain olykor ezer hallgató is előfordul, a Nemzeti Színházba és a Nemzeti Múzeumba hirdetett Shakespeare-előadásai társadalmi eseményeknek számítanak. Mint tanítványai beszámolnak róla, szabadon ad elő, bármiféle segédeszköz nélkül, gondolatnak és szónak egyaránt szuverén uraként. Előadása a legkevésbé sem szónokias, a beszélgetést idézi inkább, közvetlenül, formáságok nélkül, mindig szigorúan a tárgynál maradva. Elragadóan világosan beszél, a legelvontabb filozófiai elméleteket is szemléletessé téve, a legezoterikusabb bölcséleti gondolatokat is élővé varázsolva. Lenyűgöző szómágus és elbűvölő gondolatzsonglór: a század-elő meghatározó tanáregyénisége.

A mostoha történelmi sors teszi, hogy nem búcsúzhat el önként a katedrájától. Elkötelezett szabadelvű lévén, a kommün idején semmilyen szerepet nem vállal, s beteg feleségét gyógyítandó egyébként is Svájcban tartózkodik. Az ellenforradalmi kurzus számára így is nem kívánatos személlyé válik. Őt, a forradalmi rokonszenvekkkel éppen nem gyanúsítható konzervatív liberálist és mélyen nemzeti elkötelezettségű patriótát, távollétében a fölforgatásban való részvétellel és „nemzetietlenséggel” vádolják meg. Védekezni sem tud, úgy zárja ki tagjai sorából előbb az Akadémia, majd fosztja meg katedrájától az egyetem. Hogy megjelenjen, tudományos munkája mellett, megélné a publicisztikai tevékenységét, külföldön amerikai magyar lapokba ír cikkeket, hazatérve német és magyar liberális lapok munkatársa lesz. Baráti közbenjárásra, utolsó éveiben váratlanul újra folyósítani kezdik egyetemi tanári nyugdíját, megélhetési gondok nélkül búcsúzhat hát el az élettől.

Nyolcvanhoz közeledve is ugyanolyan tevékeny marad, mint volt egész életén keresztül. Utolsó napjáról egykori tanítványának, kollégájának beszámolójából tudunk. A szerkesztőségéből, kihasználva a szép októberi napot, gyalog sétál hazafelé a Duna-parton. A töretlen, rugalmas járású öregurat beszélgetőtársa a terve felől kérdezi, ő pedig alig győzi sorolni, mi mindent szeretne még elvégezni. Amit elmond, elegendő programot jelentene akár tíz esztendőre is. Tíz órája sincs már hátra ekkor.

Percz László

JEGYZETEK:

1 Vallomás, in: Tanulmányok. Filozófia, Budapest, 1924. 6. o. A születésnapjára kiadott Festschrift a Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára, Budapest, 1910.; a köszöntő szavakat ennek ajánlásából idézem.

Az életút fölillantása során *Gábor Éva* kismonográfiájára támaszkodom (Alexander Bernát, Akadémiai, 1986.), a nyugati-német tanulmányútjai idején zajló fejleményekre vonatkozóan *Klaus Köhnke* könyvére utalok (Entstehung and Aufstieg des Neokantianismus. Die deutsche Universitätsphilosophie zwischen Idealismus und Positivismus, Frankfurt am Main, 1986.).

2 Az idézet *Bánóczyval* együtt fogalmazott — fordítói Bevezetéséből való: in: *Kant: A tiszta ész kritikája*, Budapest, 1891. VI. o. A filozófiai élet megteremtésében játszott szerepét *Imre József* dolgozata veszi számba a legátfogóbb igénnyel: Alexander Bernát és filozófiai

- műveltségünk, Pécs, 1938. A Filozófiai Írók Táranak méltatásai közül *Kornis Gyula* két írása a legfontosabb: A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése, in: *Várhegyi Miklós* (szerk.): *ELMÉSZ. Szemelvények a régi magyar filozófiából*, Comitatus, Veszprém, 1994., illetve: Alexander Bernát, in: *Kornis Gyula: Magyar filozófusok*, Budapest, 1930.
- 3 Nemzeti szellem a philosophiában, Budapest, 1893. 31. o. Filozófiafogalmait *Gábor Éva* említett kismonográfiája veszi számba, a filozófia feladatairól és fejlődéséről vallott fölfogását idézett székfoglalója, a Nemzeti szellem a philosophiában első két fejezete alapján foglalom össze.
- 4 Az idézetet a Diderot-tanulmányokból veszem, Budapest, 1900. 43. o. Portréesszéinek posztumusz gyűjteménye a Tanulmányok. Nagy emberek (Budapest, 1938.), doktori értekezése a Kant's Lehre vom Erkennen. IV. Capitel. Die Transscendentale Deduktion der Kategorien (Budapest, 1876), Kant-monográfiája a Kant. Élete, fejlődése és philosophiája (Budapest, 1881), német Spinoza-könyve a Spinoza (München, 1923), Shakespeare-életrajza a Shakespeare (Budapest, 1920), Hamlet-monográfiája a Shakespeare Hamletje (Budapest, 1902), legjelentősebb Madách-esszéje a Madách Imre (Budapest, 1923).
- 5 Az idézet a Magyar filozófia című tanulmányból származik, in: Tanulmányok. Filozófia, 233. o. A „néplelekre”, a „nemzeti szellemre”, illetve a „nemzeti filozófiára” vonatkozó nézeteit a Nemzeti szellem a philosophiában harmadik fejezete, a „magyar filozófiára” vonatkozó nézeteit pedig Athenaeumbeli programtanulmánya, az idézett Magyar filozófia szerint rekapitulálom. Nemzeti filozófia-fölfogásával részletesebben foglalkozom régebbi tanulmányomban: *Percz László: Két kísérelt: Az egyezményesek és Alexander Bernát a „nemzeti filozófiáról”*, Gond, 5—6. (1994)
- 6 Az idézet forrása: A művészet. A művészet értékéről. A művészeti nevelésről, Budapest, 1908. 64. o. Fantáziafogalmát A fantázia című, „élet”-fogalmát a Művészet — élet című dialógusában fejt ki, mindkettő újraközölve A művészet (Akadémiai, 1969) című válogatott tanulmánykötetében. A fogalmak értelmezéséhez, illetve a művészetkritikusi munkásság értékeléséhez felhasználom *Nagy Endre* monográfiáját: A magyar esztétika történetéből. 1849—1919, Kossuth, 1987. Az esztéta Alexander átfogó bemutatását *Hermann István* dolgozata nyújtja: Alexander Bernát, az esztéta és filozófus, in: *Kiss Endre—Nyíri János Kristóf* (szerk.): A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn, Kossuth, 1977.
- 7 Az idézet a Filozófiai Társaság 1915. október 20-i ülésén elhangzott elnöki megnyitójából való: A cselekvő gondolat, in: Tanulmányok. Filozófia, 237. o. A Filozófiai Társaság és az Athenaeum történetével korábbi írásaimban foglalkoztam részletesebben. Vö.: *Percz László: Az első másfél évtized: A Magyar Filozófiai Társaság indulása*, Magyar Tudomány, 1995/6., illetve: A pozitívizmustól a szellemtörténetig: Athenaeum, 1892—1947, Osiris, 1998.
- 8 Az idézet helye: A lelki életről, a — *Lenhossék Mihállyal* együtt — általa szerkesztett kötetben: Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai, Budapest, 1905. 603. o. Egyetemista éveinek természettudományos tanulmányairól professzorához intézett leveleiben számol be: Ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez, Budapest, 1928. A pszichikum organiztikus egységkoncepcióját A lelki életről szóló, idézett tanulmányában fejt ki. A freudi tudattalan bírálatát A tudattalan lelki életről, a bergsoni intuíció bírálatát Az intuícióról című tanulmányában végzi el, mindkettő a Tanulmányok. Filozófia idézett kötetében.
- 9 Az idézet végül ismét a Vallomásból való: Tanulmányok. Filozófia, 7—8. o. A tanár Alexander portréját több egykori tanítványa is fölillantja; ezek közül a beszámolók közül hármát forgattam a legnagyobb haszonnal: *Alkalay Ödön*t (Alexander Bernát mint tanár, Nyugat, 1927 november 16.), *Sebestyén Károly*t (Alexander Bernát, Budapest, 1934.), illetve *Szemere Samu*t (Bevezető tanulmány A művészet című kötethez). Utolsó napjának leírása Sebestyén tanulmányában olvasható.